Kader
Cilt: 15, **Sayı:** 3, 2017, **ss.** 753-759

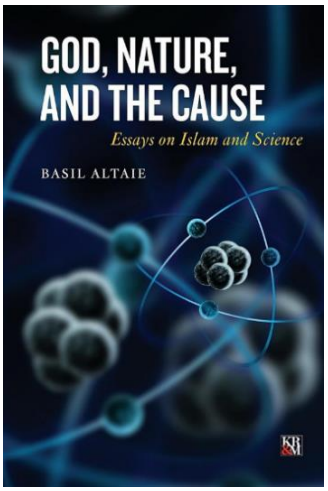
e-ISSN: 2602-2710
Volume: 15, **Issue:** 3, 2017, **pp.** 753-759

KİTAP TANITIMI / BOOK REVIEW:

GOD, NATURE AND THE CAUSE: ESSAYS IN ISLAM AND SCIENCE

"*God, Nature and the Cause: Essays in Islam and Science*, Bâsil ALTAİE, USA: Kalam Research&Media, 2016, 224 s."

Tanıtım:
Ahmet Mekin KANDEMİR
Arş. Gör., Konya NEÜ. İlahiyat F.
ahmetmekin@hotmail.com
orcid.org/0000-0002-0030-8297

Din-bilim ilişkisi düşünce tarihi boyunca çok yoğun tartışmaların yaşandığı bir alan olmuştur. Bu tartışmaların özellikle batıda Rönesans ve Aydınlanma sonrasında zirveye çıktığı bilinmektedir. Batıda din-bilim ilişkisine duyulan yoğun ilginin ve bu konuda yazılan akademik eserlerin çokluğuna karşın İslam dünyasındaki çalışmaların son derece sınırlı olduğu görülmektedir. Bu nadir çalışmalardan biri de geçtiğimiz yıl Ürdün/Yermük Üniversitesi Fizik bölümünden Muhammed Bâsil et-Tâî tarafın yayınlanan "God, Nature and the Cause" isimli eserdir. Yazarın fizik alanındaki yetkinliğinin yanı sıra kelâm ve felsefe alanındaki üretkenliği[1] ve yöntem olarak hem

[1] Bu çalışmalardan bazıları şunlardır: M. Basil et-Tâî, *Dakiku'l-kelâm: er-ru'yetu'l-İslamiyye li felsefeti't-tabî'a* (Amman: Alemu'l-Kutubi'l-Hadis, 2010); '*İlmu'l-felek ve't-tekâvîm* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2003); *Halku'l-kevn beyne'l-'ilm ve'l-îmân* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1998); *Evhâmu ilhâdi'l-'ilmî* (Merkezü'd-Delâil, 2017).
Tâî'nin Türkçe'ye çevrilen makaleleri için bkz. M. Bâsil et-Tâî, "Kelâm Kozmolojisinin (Dakîku'l-Kelâm) Bilimsel Değeri", çev. Mehmet Bulğen, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39 (2010/2): 149-162; Aynı makale Lütfü Cengiz tarafından da çevrilmiştir: "Dakîku'l-Kelâmın Bilimsel Değeri", çev. Lütfü Cengiz, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28 (2009): 181-194; M. Bâsil et-Tâî ve diğerleri, "Çağdaş Fizik ve Müslüman Kelâmcılar Açısından Sebeplilik Kavramı", çev. Kübra Şenel, *Kutadgu Bilig*, 24 (2013): 207-253.

Geliş Tarihi: 10.12.2017 **Kabul Tarihi:** 15.12.2017 **Doi:** 10.18317/kaderdergi.364390

kelâmî hem de bilimsel perspektifi bir arada kullanması eseri önemli kılan nedenlerin başında gelmektedir.

Eserde genel olarak kelâm-bilim ilişkisinin odağında yer alan "ilahi fiiller, tabiat yasaları, nedensellik, uzay ve zaman" gibi konular ve bunlarla ilişkili problemler ele alınmaktadır. Yazar, eserin önsözünde iki şeyi hedeflediğini ifade etmektedir. Birincisi kelâmın tabiat felsefesi bağlamında ortaya koyduğu birikimin günümüz bilimsel gelişmeleri açısından ifade ettiği anlamı tespit etmek, ikincisi ise İslam'ın temel kaynaklarından ve Kelâm İlminden hareketle tabiat felsefesine ilişkin modern bir İslami bakış açısı geliştirmenin imkânını tahlil etmek. Yazar eserin başında İslam düşüncesindeki kelâm hareketinin, genelde modern doğa bilimlerinin, özelde ise fizik biliminin felsefi temellerine önemli katkılar sunabileceği varsayımından hareket ettiğini belirtmektedir. Çünkü ona göre kelamcıların tabiat felsefesi bağlamında ortaya koyduğu fikirler ve ilkeler ile modern fizik teorileri, kuantum mekaniği ve rölativite teorileri ekseninde şekillenen modern doğa algısı son derece uyumludur (s. ix-x).

Yedi bölümden oluşan eserin "Dakîq al-Kalâm: A Possible Role in Science and Religion Debates" başlığını taşıyan ilk bölümünde Tâî, öncelikle Kelâm ilmine aşina olmayan okuyuculara bu ilmin temel esaslarını tanıtmaktadır. Kelâm öncesi dönemi, kelâmın ortaya çıkış nedenlerini, kelâm mezheplerinin ortaya çıkışı ve gelişimini, kaynaklarını ve metodolojisini kısaca özetledikten sonra yazar ilk kez Ebu'l-Hasan el-Eş'ari'nin kullandığı dakîku'l-kelâm ve celîlu'l-kelâm ayırımını[2] esas alarak tabiata ilişkin konulara kelâmî yaklaşımları izah etmektedir. Buna göre kelâmcılar dakîku'l-kelâm bahislerinde tabiat felsefesinin temel problemleri ile âlemin yaratılışı, yapısı, zamandaki gelişimi ve sebeplilik konuları ile ilgilenmiş ve bu konuları tartışırken uzay, zaman, boşluk, hareket ve kuvvet gibi birçok fizik problemini ele almışlardır (s. 11-15). Yazara göre klasik kelâm eserleri incelendiğinde kelâm tabiat felsefesinin temel ilkelerini şöyle sıralamak mümkündür: Âlemin hudûsu, cevher ve araz teorisi, süreksizlik/sürekli yeniden yaratma, her an değişen indeterminist bir âlem ve uzay-zaman bütünlüğü (s. 16-18). Kelâm kozmolojisinin bu temel ilkelerinin günümüz biliminin birçok probleminin çözümüne katkı sunabileceğini yazar şu sözleriyle ifade etmektedir.

> "Ben dakîku'l-kelâmın modern bilimlerle uyumlu, sürdürülebilir ve güvenilir bir felsefe için güçlü bir temel oluşturabileceğini önermekteyim. Dahası, eğer dakîku'l-kelâm kapsamlı bir şekilde yapılandırılabilir ve istihdam edilebilirse, İslam düşüncesinde köklü bir yenilenmenin yollarını açacağı gibi, dünya üzerindeki diğer entelektüel sistemlere da katkı sunabilir. İslam kelâmı doğa, gerçeklik, Allah-âlem ilişkisi, insanın kaderi ve hayatın anlamı ve amacı gibi konulardaki anlayışımızı yeniden inşa etme potansiyelini taşımaktadır. Bu nedenle ben dakîku'l-kelâmın tabiat ve onun aşkın olanla ilişkisine dair yeni bir anlayışın oluşturulması için en iyi aday olduğunu düşünüyorum." (s. 22)

[2] Ebü'l-Hasan el-Eş'ari, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn*, thk. Navvâf el-Cerrâh (Beyrut: Dâru Sadr, 2006), 74-75. Bu ayrım ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Yumnî Tarîf Hûlî, *et-Tabîiyyât fî 'ilmi'l-Kelâm: mine'l-mâzi ile'l-mustakbel* (Kahire: Dâru's-Sekâfe li'n-Neşr ve't-Tevzi', 1995) 71.

Yazar eserin sonraki bölümlerinde din-bilim ilişkisine dair güncel problemleri, kendisinin belirlediği bazı kelâmî argümanlar bağlamında tartışmaya açmakta ve kelâmın bu problemlerin çözümüne ilişkin önerilerini de okuyucuya sunmaya çalışmaktadır. Bu bağlamda "Laws of Nature and Laws of Physics" başlığını taşıyan ikinci bölümde "tabiat kanunları" ile "fizik yasaları" kavramlarını ele almakta ve bu iki kavramın anlaşılması ile ilgili bir kafa karışıklığı olduğunu iddia etmektedir. Ona göre kökleri Yunan felsefesine dayanan ve temelde Aristo'nun "tabiat" kavramına yüklediği anlamdan kaynaklanan bu karışıklık fizik yasaları ve bilimsel ilke ve teorilerin gerçek değeri ile ilgili ciddi yanlış anlamalara sebep olmaktadır (s. 27). Ona göre tabiat kanunları belli koşullar altında ve düzenli bir şekilde meydana gelen olgulardır. Fizik yasaları ise bu kanunlara ilişkin ortaya koyduğumuz rasyonel/akli izahlarımızdır. Örneğin yer çekimi olgusu bir tabiat kanunu iken, Newton'un yer çekimi kanunu ise bir fizik yasasıdır (s. 29). Yani tabiat kanunu ontolojik bir olguyu temsil ederken, fizik yasası bu olguyu matematiksel ilkelerle izah etmemize olanak sağlayan epistemolojiyi ifade etmektedir (s. 34). Tâî'ye göre asıl problem fizik yasalarının bir evren meydana getirmesini mümkün görmektir. Oysa fizik yasalarının kendisi bir tabiat kanununa ve o da bir ilk nedene dayanmak zorundadır. Çünkü tabiat kanunları var kılınmaya muhtaçtır ve ondaki belirlenimsizlik/indeterminizm bu yasaların işlemesini sağlayacak bir varlığa ihtiyaç duymaktadır. Bunları işletecek olan şey, başka tabiat yasaları da olamaz çünkü bu durumda bu tabiat yasası da tabiatın özelliklerini taşıyan başka bir yasaya dayanmak durumunda kalacak ve bu sonsuza kadar sürecektir. Sonuç olarak tabiat yasalarını işleten varlığın zaman ve mekân üstü olması, yani bizim fiziksel evrenimizin dışında olması gerekmektedir (s. 43-44, 47).

"Causality: An Islamic Perspective" başlığını taşıyan üçüncü bölümde yazar, din ve bilim arasındaki en hararetli tartışma konularından biri olan nedensellik konusunu, bilimsel teoriler –özellikle fizik- bağlamında İslami bir bakış açısıyla tartışmaktadır. Yazara göre genel olarak kelâmcıların tabiatta nedenselliği ve her türlü nedensel ilişkiyi tümüyle reddettikleri ve bunun da İslam dünyasında bilimin gelişmesine engel teşkil ettiği şeklinde özellikle Gazzâlî'nin şahsında somutlaşan yaygın ve yanlış bir kanaat hâkimdir (s. 52). Ancak kaynaklara bakıldığında müslümanların neden-sonuç arasındaki ilişkiyi tümüyle reddetmedikleri, sadece zorunlu nedensellik fikrini (deterministic causality) reddettikleri görülmektedir. Bu konuya açıklık getirmek amacıyla neden, nedensel ilişki, doğa, determinizm, nedensel determinizm ve indeterminizm kavramlarının tanımlarına yer veren yazar (s. 53-54), İslam'ın en temel kaynağı olan Kur'an'da bile nedenselliğin reddedilmediğini vurgulamaktadır (s. 58-62). Yazara göre kelâmcılar âlemde tabiat yasalarının ve düzenli bir işleyişin mümkün olabilmesi için neden-sonuç arasında bir ilişki bulunduğunu kabul etmişler, ancak Allah'ın bu işleyişe her an müdahale etmeye ve tabiat yasalarını askıya almaya kadir olduğunu da kabul etmiş ve böylelikle mucizenin imkânını göstermek için bu ilişkiyi zorunlu görmemişlerdir. Gazzâlî'nin nedensellik düşüncesine de temas eden yazar, iddia

edildiği üzere onun nedenselliği tümüyle reddetmediğini, sadece kendi kendine mekanik bir şekilde işleyen tabiî nedenselliği reddettiğini ifade etmektedir (s. 66-68). İbn Rüşd'ün Eş'ariliğin ve Gazzâlî'nin nedensellik anlayışına yönelttiği eleştirilere de yer veren yazar, onun da iddia edildiği gibi bu konuda Aristoteles çizgisinde bulunmadığını, çünkü neden ve sonuç arasında tamamen kendiliğinden ve mekanik bir etkileşimi savunmadığını, bu etkileşimi tanrının ikincil sebepler aracılığıyla yaratması olarak açıkladığını vurgulamaktadır (s. 70).

Bu tarihsel arka plandan sonra yazar çağdaş fiziğin nedensellik konusundaki yaklaşımlarını değerlendirmektedir. Öncelikle Laplace determinizmini ele alan yazar, tabiatta zorunlu bir nedensellik düşüncesini savunan bu teorinin klasik fiziğin mükemmel bir ifadesi olduğunu ancak artık geçerliliğini yitirdiğini (s. 71), çünkü görelilik teorisi ve kuantum mekaniğinin ortaya çıkmasıyla birlikte bu yaklaşımın evrene ilişkin isabetli bir tasvir olmadığının anlaşıldığını savunmaktadır (s. 72, 74). Ona göre modern fizikteki tartışmalar ve fikirlerin ortaya koyduğu yeni evren tasavvuru göstermektedir ki kelâmın tabiata yaklaşımı ve nedensellik düşüncesi modern fizikle son derece uyumlu ve isabetlidir. Örneğin İslam Kelâmında sürekli yeniden yaratılış fikrini esas alan nedensellik düşüncesi ile kuantum fiziğinin tasvir ettiği indeterministik yapı birebir örtüşmektedir (s. 83-84).

"Divine Action from a Modern Islamic Perspective" başlıklı dördüncü bölümde din ile bilim arasında temel tartışma konularından biri olan âlemde ilahi fiillerin imkânı ve keyfiyeti konusu tartışılmıştır. Yazara göre tabiattaki ilahi etkinliğin doğrudan bilimsel verilerle ispat edilmesi mümkün görünmese de kuantum fiziği ve görelilik teorileri aşkın bir varlığa işaret etmektedir. Çünkü bu teoriler doğada klasik mekanik işleyişin geçerli olmadığını ortaya koymaktadır. Bu durumda modern fiziğin cevap vermesi gereken önemli bir soru ortaya çıkmaktadır: Kuantum mekaniğinin ortaya koyduğu üzere indeterministik bir doğa kendiliğinden nasıl ortaya çıkabilir? Buna verilecek ilk cevap böyle bir sistemin ortaya çıkması için harici bir sebebin gerektiği şeklinde olacaktır. Çünkü sistemi ortaya çıkaran nedenin dâhili olması durumunda, onun evrenin yasalarına tabi olması gerekecektir. Ancak bu durumda onu da ortaya çıkaran bir nedenin aranması gerekir. Bu durumda şu soruyu sormak gerekir: Bu harici neden nasıl oluyor da bizim fiziksel evrenimizi etkileyebiliyor? (s. 85) Tâî, kuantum mekaniğinin başta kuantum ölçümü problemi olmak üzere bu ve benzeri sorunlarının çözümü için yeni bir öneri sunmakta ve tüm bu problemleri kelâmcıların cevher ve arazlardan oluşan, süreksizliği esas alan ve "sürekli yeniden yaratılan" evren tasavvurunun çözebileceğini savunmaktadır (s. 94-95). Buna göre bir sistemin bütün bileşenleri, toplam enerjisine bağlı olarak belli aralıklarla yeniden yaratılmaktadır (s. 105). Bu kabulün, Heisenberg'in belirsizlik ilkesinin fiziki temelini daha açık bir şekilde ortaya koyabileceğini, ayrıca kuantum ölçümü, kuantum dolanıklığı, çift yarık deneyleri ve uzaktan etki etme gibi birçok kuantum olgusunu izah edebileceğini savunan yazar, bu konuların her birine ayrı ayrı açıklık getirmeye çalışmaktadır (s. 105-108). Yazara göre sürekli yeniden

yaratılış düşüncesi bu fizik problemlerinin yanı sıra mucize, ilahi fiiller ve insan iradesi gibi birçok dini/felsefi probleme de açılım sağlayabilir (s.108-111).

"Space, Time and Kalâm" başlığını taşıyan beşinci bölümde uzay ve zaman kavramları İslam kelâmı açısından ele alınmış ve çağdaş yorumlarla karşılaştırılmıştır. İslam tarihinde Fârâbî ve İbn Sînâ'nın öncülüğünü yaptığı Aristotelesçi gelenek ile Kelâmcıların temsil ettiği gelenek olmak üzere uzay ve zaman konusunda iki farklı yaklaşım olduğunu belirten yazar, İbn Hazm ve Gazzâlî örnekleri üzerinden Kelâmî geleneği ele almaktadır (s. 133, 136). Ona göre bu konuda kelâmî bakış açısının en önemli özelliği atomculuk düşüncesine uygun olarak uzay ve zamanın atomik yapılardan oluştuğunu, süreksiz olduğunu savunması ve uzay-zaman bütünlüğünü önermesidir (s. 119, 130). Fizik açısından da konuyu ele alan yazar, Newton fiziğinin mutlak uzay ve zaman düşüncesine dayandığını (s. 123-124), ancak Einstein'ın 1905 yılında ortaya koyduğu Görelilik teorisi ile birlikte mutlak uzay ve mutlak zaman düşüncesinin sona erdiğini ifade etmektedir (s. 126-127). Mutezilî âlim Nazzâm tarafından ortaya konan tafra teorisi ile diğer kelâmcılar tarafından savunulan hareketin süreksizliği ilkesi bu bölümde ele alınan diğer konulardır. Tâî'ye göre bu konuda en dikkat çekici şey modern fiziğin ve kozmolojinin gelişimi için son derece önemli olan zamanın süreksizliği ilkesinin kelâmcılar tarafından da savunulmuş olmasıdır.

Altıncı bölüm "Cases from Old Debates: The Size of the Universe and the Fate of the Sun" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Gazzâlî'nin konu ile ilgili zamanının ötesinde olarak nitelenebilecek fikirlerine iki örnek sunulmuştur. Birincisi evrenin boyutları, sınırları ve bunun daha büyük veya daha küçük olma ihtimaline ilişkin tartışmalar, ikincisi ise güneşin yok oluşuna ilişkin tartışmalardır (s. 143-144). Gazzâlî evrenin, zamanın ve hareketin sonsuz olamayacağını ispat etmek için Tahâfütü'l-Fâsife'sinde, yaşadığımız âlemin daha büyük ve daha küçük bir şekilde yaratılabileceğini, içinde yaşadığımız mekânın ve zamanın da ancak referans alınabilecek noktalarla kavranabileceğini, yani zamansal ve mekânsal boyutların var olduğunu felsefi deliller ortaya koyarak savunmuştur (s. 148-149). Bu fikirleri, Gazzâlî'nin Aristo metafiziğini reddetmek için verdiği mücadeleye güzel bir örnek teşkil etmektedir. Gazzâlî'nin bu fikirlerini günümüz bilimsel verileri açısından değerlendiren yazar, yirminci yüzyılın başlarında keşfedilen evrenin genişlemesi ve bunun üzerine bina edilen büyük patlama kuramı ile Einstein'ın görelilik kuramlarını Gazzâlî'nin fikirleri açısından ele almaktadır. Buna göre büyük patlama kuramı statik evren fikrini ortadan kaldırdığı gibi, evrenin geçmişte belli bir noktadan ani ve büyük bir genişleme ile meydana geldiğini, bunun öncesinde zaman ve mekânın ve hiçbir enerjinin var olmadığını ortaya koymaktadır. Einstein'ın kuramları ile uyumlu olan bu teori evrenin bir başlangıcı olduğu ve genişlediğini, zaman ve mekânın ise mutlak olmadığını ispat etmesi yönüyle Gazzâlî'nin fikirlerini haklı çıkarmaktadır (153-155). Ayrıca modern bilimlerin ortaya koyduğu üzere güneş, Aristoteles başta olmak üzere Yunan felsefesinin ve bazı İslam filozoflarının savunduğu gibi sonsuza kadar varlığını

sürdüremeyecektir; tam da Gazzâlî'nin savunduğu gibi belli bir zaman sonra enerjisini yitirecek ve yok olacaktır (s. 158). Tâî'ye göre dakîku'l-kelâmın buraya kadar zikredilen temel ilkeleri uzun yıllar boyunca klasik fiziğin ortaya çıkardığı felsefi/bilimsel durum ile yani sonsuz/ezeli ve deterministik bir evren tablosu ile çelişkili bir pozisyonda kalmıştır. Ancak modern fizik ile birlikte bu çelişki ortadan kalkmış ve bu ilkelerin modern doğa bilimleri için sağlam bir felsefi/temel oluşturduğu anlaşılmıştır. (s. 163-164).

"Neo Kalâm: A Possible Transformation of Traditional Islamic Thought" başlığını taşıyan yedinci ve son bölümde ise Tâî, İslam düşüncesinde modern bir dönüşümü başlatacak ve Müslümanların insanlığın barış ve refahına katkıda bulunmasına imkân tanıyacak olan bir "Yeni İlm-i Kelâm" önerisini sunmaktadır. Ayrıca böyle bir dönüşümün karşılaşabileceği engelleri de tartışan yazar, bu konuda uzun soluklu bir yol haritası sunmaktadır. Öncelikle 18. Yüzyıldan itibaren Türkiye, Mısır, Hindistan ve Pakistan'daki kelâmı yenileme çabalarını ele alan yazar, daha sonra 19. ve 20. Yüzyıldan itibaren İslam toplumlarında etkili olan selefi, liberal ve seküler hareketlerin etkisine dikkat çekmektedir (s. 170-176). Yazar, başarılı bir yenilenme hareketi için ilk olarak İslam düşüncesinin kendisinde bir dönüşümün başlatılması gerektiğini ifade etmektedir. Bunun başarılabilmesi için ise; şer'i hükümlerin kaynağı (Kur'an, sünnet, rey), Kur'an'ın anlaşılması (te'vil) ve Hz. Peygamberin sünneti ve dindeki konumu gibi kronik hale gelmiş bazı temel problemlerin çözüme kavuşturulması gerekmektedir (s. 182-185). İkinci olarak ise yazar, İslami kaynaklardan beslenen güçlü bir felsefi temelin inşa edilmesinin gerekli olduğunu belirtmektedir. Bu iki hedefin gerçekleştirilmesi için ihtiyaç duyulacak olan metodoloji ve birikimin ise kelâm ilminin ve geleneğinin yeniden canlandırılması ile elde edilebileceğini ifade etmektedir. Çünkü ona göre tabiata ve bilime İslami bir yaklaşım oluşturulabilmesi dakîku'l-kelâm düşünce geleneğinin canlandırılması ile mümkün olabilir. Modern doğa bilimleri ve kozmolojisi ile son derece uyumlu olan bu düşünce geleneğinin ilkeleri ve metodolojisi tesis edildikten sonra, doğa bilimleri, sosyal bilimler ile din ve sanat gibi disiplinlerin temel problemlerini bu metodoloji ışığında teşhis ve tedavi etmek mümkün olacaktır (s. 178).

Ian Barbour'un modelinden hareketle din-bilim arasındaki ilişkiye dair çatışma, ayrışma, diyalog ve entegrasyon olmak üzere dört temel yaklaşım[3] olduğunu kabul edersek, bu eserinde Tâî'nin iki disiplin arasında entegrasyonu savunduğunu söylemek mümkündür. Eserin genelinde yazarın hem fizik alanındaki yetkinliği hem de klasik kelâm kaynaklarına ve felsefeye olan hâkimiyeti belirgin bir şekilde hissedilmektedir. Yazar, ele aldığı problemleri gerek kelâmî/felsefî yönüyle gerekse de çağdaş bilim teorileri açısından derinlemesine tahlil etmiş, bu problemlere ilişkin kendi önerilerini ortaya koymuş ve savunduğu düşünce ve iddiaları ikna edici argümanlarla temellendirmiştir. Sonuç olarak çağdaş bir fizikçi/ilahiyatçı tarafından telif edilen bu eserin genel olarak din-bilim ilişkisi, özel olarak ise kelâm-bilim ilişkisi alanına önemli bir katkı sağladığını ve

[3] Ian G. Barbour, *When Science Meets Religion* (Newyork: HarperSanFrancisco, 2000), 10-34.

bu alanda çalışma yapan araştırmacılar için temel bir kaynak niteliği taşıdığını söylemek mümkündür.

Kaynakça

Barbour, Ian G. *When Science Meets Religion*. Newyork: HarperSanFrancisco, 2000.

el-Eş ʿari, Ebü'l-Hasan. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn*. thk. Navvâf el-Cerrâh. Beyrut: Dâru Sadr, 2006.

et-Tâî, M. Bâsil. *Halku'l-kevn beyne'l-ʿilm ve'l-îmân*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1998.

_____. *ʿİlmu'l-felek ve't-tekâvîm*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2003.

_____. *Dakiku'l-kelâm: er-ru'yetu'l-İslamiyye li felsefeti't-tabîʿa*. Amman: Alemu'l-Kutubi'l-Hadis, 2010.

_____. *Evhâmu ilhâdi'l-ʿilmî*. Merkezü'd-Delâil, 2017.

_____. "Kelâm Kozmolojisinin (Dakîku'l-Kelâm) Bilimsel Değeri". çev. Mehmet Bulğen. *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39, sy. 2 (2010): 149-162.

_____. "Dakîku'l-Kelâmın Bilimsel Değeri". çev. Lütfü Cengiz. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2009), s. 181-194.

et-Tâî, M. Bâsil ve Diğerleri. "Çağdaş Fizik ve Müslüman Kelâmcılar Açısından Sebeplilik Kavramı". çev. Kübra Şenel. *Kutadgu Bilig* 24 (2013): 207-253.

Hûlî, Yumnî Tarîf. *et-Tabîiyyât fî ʿilmi'l-Kelâm: mine'l-mâzi ile'l-mustakbel*. Kahire: Dâru's-Sekâfe li'n-Neşr ve't-Tevzi', 1995.